

Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918.
Documents edited and translated by Vatché Ghazarian. Waltham,
U.S.A. Mayreni Publishing, 1996, xxxiii-461 pp. ISBN: 0-9653718-
3-2:

Վերջին քառորդ դարու ընթացքին, Հայաստանի թէ՛ Սփիւռքի մէջ, բազմաթիւ հատորներ լոյս տեսան որոնք հիմնուած մանաւանդ անտիպ փաստաթուղթերու վրայ, բացայայտօրէն լուսաբանեցին մեր ժողովուրդի նորագոյն շրջանի պատմութիւնը: Անշուշտ միշտ ալ կարելի է դեռ ակնկալել չտեսնուած վկայութիւններ, բայց հակա՛նը արդէն կատարուած է: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներուն, 1915էն 1916ի միջեւ, բովանդակ Փոքր Ասիոյ հայ ժողովուրդի տեղահանութիւնով եւ կոտորածներով պայտուար մեր հոծ Սփիւռքի զանգուածը ծնունդ առաւ երբ վերապրողները նախ Սուրիա եւ Միջագետք ու յետոյ Լիբանան հաստատուեցան, յետագային աշխարհի չորս ծագերը ցրուելու համար: Միայն թէ եթէ Առաջին Համաշխարհային պատերազմին Օսմանեան կայսրութեան հայ ժողովուրդը Պոլսոյ մէջ 24 Ապրիլին սկսող ձերբակալութիւններով կորսնցուց իր գլխաւոր առաջնորդները՝ Մ. Նահանգներու, Եւրոպայի եւ Եգիպտոսի մէջ կային փոքրաթիւ բայց յուժ աշխուժ համայնքներ որոնք յետ պատերազմին Արեւմտահայաստանի ճակատագրին հանդէպ չէին կրնար հանդիսատես մնալ: Հետեւաբար անհրաժեշտ էր առաջին մէկ օրէն իսկ ապագային մասին մտածել: Այս տարրերն էին որ ապագային տարագիր հայոց բեկորներու իղձերը ներկայացուցին Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, որ ինչպէս ծանօթ է՝ մեծ տէրութիւններու տնտեսական շահերու եւ ռազմագիտական հակամարտութեան պատճառաւ, հակառակ բոլոր տրուած խոստումներուն, մեր ժողովուրդի խոր հրասթափումովը վերջացաւ:

Ուրեմն, Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին առջեւ, յանուն «միացեալ ազատ եւ անկախ Հայաստան»ի, արեւմտահայութեան ցանկութիւններուն ճանաչման պարտականութիւնը ստանձնած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն նախագահն էր ՀԲԸ Միութեան հիմնադիր Պօղոս Նուպար Փաշա (1851–1930): Պօղոս Նուպարի անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ էր որ բարենորոգումներու ծրագիրը 8 Փետրուար 1914ին Թուրքաստանի եւ Օսմանեան տէրութեան միջեւ ստորագրուած էր եւ որուն գործադրութիւնը պիտի կարենար թրքահայութիւնը՝ սպառնացող բոլոր վտանգներէն զերծ պահել: Բայց պատերազմը լաւագոյն առիթը ընծայեց Երիտթուրք դեկավարներուն որպէսզի անոնք Հայկական Հարցին վերջնական եւ հիմնական հարուած մը տան Փոքր Ասիոյ բոլոր

Հայ բնակչութիւնը տարագրելով եւ անոնց ստացուածքը կողոպտելով:

Պօղոս Նուպար պատերազմի սկզբնական ամիսներուն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ի խնդրանքին (22 Ապրիլ 1915) ընդառաջ երթալով Եգիպտոսէն Փարիզ փոխադրուեցաւ (9 Մայիս 1915): Ան իր շուրջը ունեցաւ, Փարիզի, Լոնտոնի եւ Ս. Փեթերսպուրկի մտաւորական ազգային դէմքերու հոյլ մը որոնք, ի խնդիր ազգային գերագոյն իղձերու իրականացման, այլազան օտար քաղաքադէտներու, դիւանագէտներու հետ կատարած իր բանակցութիւններուն, տեսակցութիւններուն իրենց օժանդակութիւնը բերին: Այս անձերուն շարքին յիշենք նամանաւանդ իրաւագէտ Յարութիւն Մոստիշեանը՝ որ Պոլսոյ Ազգային վարչութեան անդամ էր, Պոլսոյ պատրիարք Իզմիրլեանի խորհրդական եւ Կեդրոնական Վարժարանի նախկին տնօրէն, որ Պանք Օթթոմանի դէպքին յաջորդող սպանդի եւ ձերբակալութիւններու օրերուն հազիւ կրցած էր Պոլսէն խոյս տալ ու Անգլիա ապաստանիլ, բանաստեղծ եւ հրապարակագիր ազգային գործիչ Արշակ Զօպանեան, Ս. Փեթերսպուրկէն Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ Տոքթ. Յակոբ Զաւրիեւ, կովկասահայ Միքայէլ Պապաջանեան եւլն: Կարգ մը օտարներ եւս Հայ Դատին հանդէպ իրենց անշահախնդիր եւ անկեղծ մօտեցումով սատարեցին Հայ Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան, իրենց խորհուրդներով եւ յարաբերութիւններով: Այս անձերու գլխաւորներն են Լորտ Պրայս, Անգլիոյ խորհրդարանի անդամ Էնիլըմզ եւ պատմաբան ու հրապարակագիր Վիքթոր Պերար:

Ամերիկաբնակ Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի կողմէ վերոյիշեալ խորագրով եւ Նիւ Եորքի «Տոլորէս Զոհրապ—Լիւման» հիմնարկի նիւթական քաջալերանքով լոյս տեսած գրախօսուող այս հատորը Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Եւրոպայի մէջ Դաշնակից պետութիւններու քաղաքական դէմքերու եւ դիւանագէտներու հետ կատարած բանակցութիւններու ատենագրութիւնները եւ թղթակցութիւնները կը պարունակէ: Այս հաւաքածոյին վաւերագրերը երկար տարիներ պահուած էին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, որուն 1928էն մինչեւ իր մահը առաջին պատասխանատուն էր Արամ Անտոնեան (1879—1951): Ան, նախապէս միջոց մըն ալ Ազգային Պատուիրակութեան քարտուղարի պաշտօնը վարած էր: Դոկտ. Ղազարեան իր յառաջարանին մէջ կը յիշէ թէ «1923ին Գարրիէլ Նորատունկեանի (որ Պօղոս Նուպարի յաջորդած էր իրրեւ Ազգային Պատուիրակութեան պարագլուխ) թելադրանքով Ազգային Պատուիրակութեան դիւանները անգլերէնէ եւ ֆրանսերէնէ հայերէնի թարգմանուած են Արամ Անտոնեանի կողմէ»: Եւ այս դիւաններն են որ ինք կարողացած է իր ձեռքին տակ ունենալ իրրեւ մանրաթապաւէն (միքրոֆիլմ): Իսկ բնա-

գիրքերը կ'ըսէ Ղազարեան «աներեւութացած են»:

Այս առթիւ առ ի լուսարանութիւն կ'ուզենք կարգ մը լրացուցիչ տեղեկութիւններ հաղորդել Ազգային Պատուիրակութեան ղեկաններուն մասին: 1970ի գարնան, Հայաստանի պետական արխիւներու ընդհանուր նախագահ Աշոտ Յ. Յարութիւնեան Փարիզ եկած էր: Ան փափաքեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան ղեկանները Երեւան փոխադրել: Իր փափաքը 1973ին, եթէ չեմ սխալիր, իրականացաւ անհրաժեշտ արտօնութիւնները ստանալէ յետոյ: Իրեն թելադրած էինք գոնէ մէկական օրինակ մանրաժապաւէններ ունենայ Սփիւռքի մէջ, մին՝ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը եւ միւսն ալ նիւ Եորքի ՀԲԸ Միութեան կեդրոնը: Այս գաղափարը շատ լաւ դիմաւորուեցաւ Փրոֆ. Յարութիւնեանի կողմէ եւ, թէեւ առանց՝ դասաւորումի, բոլոր փաստաթուղթերը նախքան Երեւան փոխադրումը նկարահանուեցան եւ վերոյիշեալ երկու կեդրոններուն մէջ մէկական օրինակ պահ դրուեցան Եւրոպայի կամ Ամերիկայի պատմաբաններուն դիւրամատչելի ըլլալու մտադրութեամբ: Հատորին մէջ տեղ գտած հաւաքածոն կը պարունակէ ընդամէնը 242 փաստաթուղթեր, որոնց առաջինը 3 Փետրուար 1915 թուակիր է իսկ վերջինը՝ 4 Դեկտեմբեր 1918:

1915 տարուան համար ընտրուած են 171 վաւերագրեր՝ թիւ 1էն 171:

1916 տարուան համար ընտրուած են 60 վաւերագրեր՝ թիւ 172էն 231:

1917 տարուան համար ընտրուած են 9 վաւերագրեր՝ թիւ 232էն 240:

1918 տարուան համար ընտրուած են 2 վաւերագրեր՝ թիւ 241 եւ 242:

Իւրաքանչիւր փաստաթուղթ որ թուագրուած է, ստորեւ կը կրէ նաեւ շարքաթիւ մը որ կը համապատասխանէ Անտոնեանի կողմէ տրուած թուանշաններուն, ինչ որ անշուշտ պիտի դիւրացնէ եթէ ընթերցողը օր մը զանոնք տեսնել փափաքի Երեւանի Պետական կեդրոնական Պատմական Արխիւներուն մէջ: Ասկէ գատ, շարքաթիւին քով լատիներէն կարգ մը տառեր կան, ինչպէս ԱԱ՝ որ կը նշանակէ բնագիրը հայերէն է եւ հայերէնէ անգլերէն թարգմանուած է, կամ՝ ԵԱ որ կը նշանակէ բնագիրը անգլերէն է եւ հայերէնէ կրկին անգլերէնի թարգմանուած է, կամ ԲԱ՝ բնագիրը Փրանսերէն է եւ հայերէնի թարգմանուած է եւ ԲԲ որ կը նշանակէ բնագիրը Փրանսերէն է եւ անգլերէնի թարգմանուած է:

Հատորը կը սկսի ներածականով մը (17 էջ) ուր Դոկտ. Ղազարեան Հայկական Հարցին պատմականը՝ ծագումէն մինչեւ 1912 թուականը, համառօտ կերպով կը ներկայացնէ, յետոյ կը ծանրանայ յատկապէս 1913էն 1918 տարիներուն ուր կը ներկայացուին բարենորոգումներու ծրագրին բանակցութիւնները, Առաջին Համաշխարհային պատերազմը,

Փոքր Ասիոյ բոլոր նահանգներէն հայ ժողովուրդի տեղահանութիւնը, կոտորածները, եւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներու ազգանուէր եւ անվհատ գործունէութիւնը՝ ի խնդիր Ազգային Դատի յաջողութեան:

Կոտորածներու վերաբերեալ Պօղոս Նուպարի ստացած առաջին հեռագիրը 22 Ապրիլ 1915 թուականը կը կրէ: Ան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ի կողմէ ուղարկուած է: Վեհափառ Պօղոս Նուպարը տեղեակ կը պահէ Հրզրուժի, Պիթլիսի, Վանի եւ Մուշի մէջ կատարուած սպանդներէն եւ կը խնդրէ որ, իրրեւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ, անմիջապէս Դաշնակից տէրութիւններու ղեկավարներուն մօտ դիմումներ կատարէ (տե՛ս էջ 17, փաստաթուղթ 8): Խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը պարունակէ Տոքթ. Չաւրիբեւի կողմէ «խիստ գաղտնի» կնիքը կրող մէկ հեռագիրը ուր ան Պօղոս Նուպարի կը տեղեկացնէ թէ «առանց յստակ եւ վերջնական ծրագրի մը հայկական հարցին մասին, Ռուսաստանի կողմէ հետեւեալ առաջարկները կարելի է սպասել» (էջ 19–20, փաստաթուղթ 8):—

1. Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ հայկական ինքնավարութիւն մը հիմնել:

2. Ինքնավար Հայաստանի ներքին գործերուն թուրք զինուորական ուժեր միջամուխ պէտք չէ ըլլան:

3. Հայաստանը պէտք է Դաշնակիցներու պաշտպանութիւնը վայելէ:

4. Հայաստանի սահմանները՝ վեց նահանգները (Հրզրուժ, Պիթլիս, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Վան, Տրապիզոն եւ Սերաստիա) եւ Կիլիկիան՝ Մերսին նաւահանգիստով կը հասկնան:

5. Ինքնավար Հայաստանի վարչական ներքին ծրագիրը 8 Փետր. 1914ի ուսու–թուրք համաձայնութիւնը իրրեւ հիմ կ'ընդունի, կարգ մը բարեփոխումներ նկատի առնելով, նկատելով որ քաղաքական պայմանները փոփոխութեան ենթարկուած են:

Արդարեւ, պատերազմի սկիզբին, Ռուսաստանի քաղաքական շրջանակներուն մօտ Հայաստանի ապագային հանդէպ դեռ յստակ ծրագիր մը չկար ինչպէս ցար Նիքոլայ Բ.՝ Ֆրանսայի Ս. Փեթերսպուրկի դեսպան Փալէոլոկի կը յայտնէր²:

Պօղոս Նուպարի Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան երկու պաշտօնեաներու՝ Ժան Կուլի եւ Ֆիլիփ Պերթըլոյի հետ Մայիսի սկիզբին ունեցած տեսակցութիւնները առաջին մէկ օրէն իսկ ցոյց կու տան Ֆրանսայի Կիլիկիայի մասին տածած ցանկութիւնները:

Պօղոս Նուպարի քանի մը օր յետոյ, 22 Մայիս 1915ին, արտաքին գործոց նախարար Տելքասէի հետ ունեցած տեսակցութիւնը նուազ հետաքրքրական չէ: Ֆրանսացի նախարարին պատասխանելով, ան կը յայտնէ

Թէ «Հայ ժողովուրդը 1912ի տուեալներով վեց նահանգներուն մէջ 1.000.000 հոգի եւ Կիլիկիոյ մէջ 400.000ի շուրջ բնակչութիւն ունի»: Նոյն անիրատես եթէ ոչ անիրապաշտ տրամաբանութիւնն է որ Պերլինի Վեհաժողովէն սկսեալ միշտ տիրած է գրեթէ անխտիր բոլոր այն անձե-րուն մօտ որոնք Ազգային Հարցին պատասխանատուութիւնը ստանձնած են: Օսմանեան կայսրութեան մէջ ազգութիւնները ոչ թէ իրենց ցեղային պատկանելիութեամբ կամ լեզուով, այլ իրենց կրօնքով կը զանազան-ւէին: Այսպէս՝ թուրքը, քիւրտը, չերքէզը կամ արաբը իրրեւ մահմետա-կան՝ մէկ ամբողջութիւն միշտ նկատի առնուած են, մինչ յոյնը, հայը, հրեան, ասորին եւ նոյնիսկ կաթողիկէն ու աւետարանականը իրրեւ ան-ջատ ազգութիւններ ճանչցուած են Բարձր Դրան կողմէ: Միւս կողմէ, սխալ են նաեւ Պոլսոյ պատրիարքարանի կողմէ 1878ին Պերլինի Վեհա-ժողովին տրուած վիճակագրութեան թիւերը: Պատրիարքարանը օսման-եան պաշտօնական տարեգիրքի (սալնամէ) մէջ երեւցած վեց նահանգ-ներու բնակիչներու ընդհանուր թիւը (որ 2.062.300 է) առանց նկատի առնելու կրօնքը կամ դաւանանքը, իր կողմէ պատշաճ տեսած կերպով հայերը 1.330.000 հոգի, թուրքերը 530.000, քիւրտերը 120.000 եւ այլք 82.300 հոգի կը ներկայացնէ: Անշուշտ նպատակը փաստել էր թէ «Արեւմտա-հայաստանի հայոց համար ինքնավար վարչաձեւ մը հնարաւոր է»: Հետե-ւաբար սխալ վարկած մըն է ընդունիլ վերոյիշեալ տուեալները իրրեւ վստահելի աղբիւր (տե՛ս էջ 50ի ծանօթագրութիւնը): Անշուշտ, Ազգային Պատուիրակութեան գլխաւոր, եւ եթէ կարելի է ըսել անհեթեթ պնդում-ներէն մին ալ, նոյնիսկ տարագրութենէն եւ կոտորածներէն յետոյ տակա-ւին էր գրումէն մինչեւ Միջերկրականի ափերը միացեալ եւ ազատ—ան-կախ Հայաստանի մը պահանջն է, երբ զաւառներու մէջ հայ բնակիչ չէր մնացած: Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն մէջ ցրուած եւ ծուա-րած ու ամենադժնդակ պայմաններու մէջ գտնուող վերապրողները ինչ-պէ՞ս պիտի կարենային իրենցմէ առնուազն հնգապատիկ թուական գերակշռութիւն մը ներկայացնող եւ մինչեւ ակռաները գինուած մահմե-տական ժողովուրդին տիրապետել: Գարրիէլ Լագեանի Հայաստան եւ Հայ Դատը³ խորագիրը կրող ուսումնասիրութեան մէջ յիշուած սոյն տուեալները հետեւաբար, կարելի չէ իրրեւ հիմնական աղբիւր ընդունիլ: Արդէն տեղահանութեան եւ կոտորածին բուն նպատակը հայ ժողո-վուրդին բնաջնջումով Հայկական Հարցին միանգամընդմիշտ վերջ տալ ու Հայաստանը քարտէսէն սրբել էր: Այս պատմական իրողութիւնը պատ-մաբաններուն եւ դիւանագէտներուն ուշադրութեան դժբախտաբար անհրաժեշտ եղած չափով ծանօթ չէ ինչ որ դարուս մէջ աւելի յետոյ կա-տարուած միւս ցեղասպանութիւններէն բոլորովին տարբեր հանգամանք մը կը ներկայացնէ: Երկիր մը իր ժողովուրդով մօտաւորապէս երեք

հազար տարիներ գոյութիւն ունենայէ յետոյ, յանկարծ երկու տարիներու ընթացքին՝ 1915էն 1918ի միջեւ, կը դադրի գոյութիւն ունենայէ: Պօղոս Նուպարի էրզրումէն մինչեւ Կիլիկիա հայկական ինքնավար վարչաձեւի մը համար ներկայացուցած գլխաւոր յաղթաքարտն ալ Ռուսաստանի դէպի Միջերկրական ձգտումներուն առջեւ պատնէշ մը ստեղծելու դադափարն է որ Եւրոպացի դիւանագէտներու կողմէ ակնկալուած արձագանգը չգտաւ: Պրայս որ ծանօթ էր հայ դատին հանդէպ իր ունեցած համակրանքով, թերահաւատ կը թուի ըլլալ (տե՛ս՝ էջ 129-132):

Պատմարաններու շատ քիչ ծանօթ ուշագրաւ մէկ վաւերաթուղթի մը մասին հոս կ'ուզենք անդրադառնալ: Մինչ Տոբթ. Չաւրիեւ Պօղոս Նուպար փաշայի հետ սերտօրէն կը գործակցի, անդին Եգիպտոսի Զ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէն Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին դէմ սպառնալիք պարունակող թուղթիկներ կը բաշխէ: Այս լուրը որ քանիցս այս հատորին մէջ կը յիշուի, շատ նեղ կացութեան կը մատնէ Զ. Յ. Դաշնակցութեան գործիչ Չաւրիեւը, որ նոյնիսկ այդ լուրի վաւերականութեան չուզեր հաւատալ (տե՛ս էջ 229):

Հակառակ Օսմանեան տէրութեան ձեռք առած արգելիչ միջոցներուն, բնականաբար տեղահանութեան ենթարկուած հայ բնակչութեան լուրերը իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով քիչ ժամանակ յետոյ արդէն եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ կը հրապարակուին: ասիկա կը պարտադրէ Պօղոս Նուպարը՝ բազմապատկելու իր ճիգերը Դաշնակից տէրութիւններու ներկայացուցիչներուն մօտ: Ան կը կատարէ բազմաթիւ ճամբորդութիւններ դէպի Լոնտոն, ուր յաճախ կը տեսնուի Պրայսի, էնիւրին Ուիլիւմզի, Ռուսաստանի Լոնտոնի դեսպան Կոմս Պենքենտորֆի եւ Սըր Մարք Սայքսի հետ: Փարիզի մէջ իր տեւական յարաբերութեան մէջ գտնուած անձերն են Ռուսաստանի դեսպան Իզվոլսքի, Ռոպէր Տը Բէ, Վիքթոր Պերար, Անգլիոյ Փարիզի դեսպան Սըր Ֆրենսիս Պերթի եւ անշուշտ Տելքասէ եւ Ժան Կու:

Յատկապէս հետաքրքրական է Պօղոս Նուպարի Ֆրանսայի Անգլիոյ դեսպան Փոլ Քամպոնի հետ, Լոնտոնի մէջ 13 Յուլիս 1915ին, ունեցած տեսակցութեան ատենագրութիւնը: Ան Փոլ Քամպոնի կ'ըսէ. «... Ռուսաստան արդէն 18 միլիոն մահմետական հպատակներ ունի, հետեւաբար չ'ուզեր աւելի ունենալ: Հետեւաբար ան [Ռուսաստան] կը նախընտրէ, որ ազգայնութիւններու սկզբունքին հիմամբ հայութեան ինքնավարութիւն տրուի ինչպէս ըրած էին Լեհերուն»: Միայն թէ հոս Պօղոս Նուպար կը մոռնայ թէ Լեհաստանի մէջ իսլամ բնակչութիւն չկար որ ընդդիմանար, ինչպէս՝ Արեւմտահայաստանի մէջ (տե՛ս էջ 157, վաւերագիր 96):

Պօղոս Նուպարի՝ վեհափառ հայրապետին ուղարկած նամակներուն թիւն է 22, իսկ անկէ ստացած է 11 նամակ կամ հեռագիր: Պրայսէն ստա-

ցած է Յ նամակ, իսկ ուղարկած՝ 10: Տոբթ. Չաւրիւս Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին դրկած է 6 նամակ, իսկ ստացած՝ 2: Անշուշտ վերոյիշեալ թիւերը կը համապատասխանեն այն թղթակցութեանց որոնք այս հաւաքածոյին մէջ յիշուած են: Այլապէս, ատենօք երկար տարիներ առաջ, մենք այդ վաւերացումները տեսած եւ բազմաթիւ նոթեր առած ըլլալով կրնանք հաստատել թէ բոլոր կարեւոր վաւերացումները հոս լրիւ լոյս չեն տեսած: Ասոր փոխարէն կան նաեւ կարգ մը փաստաթուղթեր որոնց ներկայութիւնը ըստ մեզի ոեւէ արժէք չի ներկայացներ, զոր օրինակ էջ 181ի վաւերացումը 106ը, որ Պօղոս Նուպարի ընդունելութեան մը համար եղած հրաւէր մըն է, կամ էջ 238ի վաւերացումը 136ը որ Քենթրըպըրիի արքեպիսկոպոսին ուղարկուած մէկ նամակին ստացուած ըլլալուն մասին հաստատագիր մըն է: Կան դեռ այս կարգի քանի մը վաւերագրեր:

Հատորին մէջ կարեւոր եւ անկարեւոր սխալներ ալ նշմարեցինք: Չոր օրինակ Ogagnordը Augagneur պէտք է ըլլայ: Դոկտ. Ղազարեան որ «Ֆրանսական դիւաններու մէջ Ա. Համաշխարհային պատերազմի տարիներու ընթացքին հայոց վերաբերեալ փաստաթուղթեր»ու մեր հաւաքածոն յաճախ կը յիշէ, այդ անձին անունը կրնար գտնել եւ ստուգել: Վերջինս այդ ժամանակ ծովային նախարար էր: Էջեր 189–192ի միջեւ British-Armenia կոմիտէին Բրիտանիոյ խորհրդարանին մէջ սարքած միջինկի մը մասին կ'անդրադարձուի: Հաւանաբար այդ միջինկը խորհրդարանի շէնքին մէկ սրահին մէջ տեղի ունեցած է եւ ոչ թէ Խորհրդարանի սրահին մէջ: Արդէն ներկայ քանի մը երեւելի անգլիացիները հայկական դատին համակիրներ են: Իսկ սրահը հաւանական է որ Jerusalem Chamber սրահն է զոր մեր օրերուն ալ կարելի է վարձել եւ միջինկ սարքել: Չկրցանք հասկնալ, թէ ինչու Մ[ովսէս] Յովսէփեանը թարգմանուած է M[oise] Housepian. (տե՛ս էջ 429): Մենք պիտի նախընտրէինք Legion d'Orient, փոխանակ՝ Eastern Legionի: պատմական անունը Legion d'Orient է:

Կ'ուզենք ուրիշ հարցի մը մասին եւս անդրադառնալ: Նկատի առնելով որ բոլոր ընթերցողները պատմաբան չեն եւ ծանօթ կրնան չըլլալ հաւաքածոյին մէջ յիշուած անձերու պաշտօններուն կամ հանգամանքին, առնուազն անուանացանկին մէջ կարելի էր անոնց մասին լրացուցիչ տեղեկութիւն տալ՝ դեպքան, արտաքին գործոց նախարար, լրագրող եւլն.:

Այսուհանդերձ, հակառակ մեր վերեւ կատարած կարգ մը դիտողութիւններուն, կ'ուզենք յայտնել թէ սոյն հաւաքածոն ոչ միայն պատմաբաններուն, այլեւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան ծանօթանալ փափաքող ամէն անհատի համար հետաքրքրական

տեղեկութիւններ պարունակող հատոր մըն է:

Որքան որ ծանօթ ենք, Ազգային Պատուիրակութեան դիւանները թղթատած են ցարդ միայն Ազգայի Նասիպեան՝ Օքսֆորտի Համալսարանի դոկտորական իր ակարտաճառին համար⁴, ինչպէս նաեւ Ռիչըրտ Յովհաննէսեան՝ իր The Republic of Armenia հատորներուն համար⁵:

ԱՐԹԻԻՐ ՊԵՅԼԷՐԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տն՝ Աշխարհ, 26 Յուլիս 1986, քիւ 1429ի մեր գրութիւնը Փրոֆ. Աշոտ Յարութիւնեանի մահուան առթիւ:
2. Տն՝ Arthur Beylerian (ed.), *Les Grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises, 1914-1918*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, էջ 9:
3. Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դպրը (վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 218-255:
4. Տն՝ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Croom Helm Ltd. Beckenhem, 1984:
5. Տն՝ Richard Hovannissian, *The Republic of Armenia, Vols. I-IV*, Berkley, University of California Press, 1971-1996: